

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru
shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

№17
(18902)

2017 чылдың
февраль 16
четверг

Хүннүн үнери — 07:52
Ажары — 17:36
Хүн дурту — 09:44

Садар өртээ хостуг 12+

Буянный иштиң кижилери

ДЭЭДИ КАТЕГОРИЯНЫҢ ЭМЧИЗИ

Эргил Доржуевичини 1994 чылда республика эмнелгезининг бертик-межел улус эмнээр салбырынга травматолог-ортопед эмчи кылдыр чалаан. Оон эгелзеш-ле Эргил Доржуевич ук салбырда 23 чыл үзүктел чок ажылдап турар. Бодунуң билиин докаамал бедидип, арга-дуржулга солчуп, чурттуң дээди эмнелге төптөринге чаңгыс эвес удаа чораан.

Үениң теви, амыдыралдың агым судалы чаңгыс черге турбас, ол шимчээшкнде, хөгжүлдеде база сайзыралда. Медицина шугумунда улуг чаартылгалар ам чылдар эвес, а ай бүрүзүнде болуп турарын солун-сеткүүлдерден номчуп, телевидениеден херек кырында көрүп турар бис. Мээң бижип турар маадырымның эрткен оруу база шакала ындыг. Эргил Доржуевич Чадамбаны улуг чаартылгалар база оюп эртпээн. Ол ам дээди категорияның эмчизи деп бедик аттың эдилекчизи. Ооң ажылдап келген салбырында медицина талазы-биле чаартылгалар хөй. Республика эмнелгезининг бертик-межел улус эмнээр салбырында амгы үеде дээди чаданың нарын кезишкннерин кылып турар. Үттүг чарыны сына берген аарыг кижиге кылымал чүстү салыр талазы-биле нарын кезишкнни Эргил Доржуевич эң-не бир дугаарында Тывага дерт чыл бурунгаар чедишкнниг кылган. Ол нарын кезишкнни чедишкнниг кылырынга Москвада ажылдап, чурттап чоруур, медицина эртемнерининг доктору, чүгле Россияда эвес, а харын бүгү делегейде ады-сураа алгаан травматолог-ортопед, Тыва Республиканың Улустуң эмчизи Вячеслав Сүдер-оолович Ондарның улуг дуза катканын Эргил Доржуевич чоргаарал-биле сактып орду.

Эргил Доржуевич бодунуң өөреникчилери, дээди категорияның кезер эмчилери Альберт Эрес-оолович Хаажык база Аңчыгаш Сарыг-оолович Данзырык олар-биле дискет чүзүн кылымал чүс-биле солуур кезишкнни 2016 чылда чедишкнниг кылып эгелзэннер.

Эргил Доржуевичининг өөнүн ишти Урана Кудаш-ооловна акушер-гинеколог, республиканың төп эмнелгезининг перинаталдыг салбырының эртелекчизи. Олар 3 оолду кижизидип өстүргеш, амыдыралдың ак оруунче углап-баштап кааннар.

Улуг оглу Эрес, ада-иезининг изин истеп, эмчи болган. Ол ам Москвада аспирантурада өөренимшаан, ажылдап турар. Ортун оглу Экер юрист эртемниг. Хеймери Эрик Новосибирск хоорайда информатизация болгаш информатика талазы-биле дээди өөредилге черининг 2-ги курузунуң студентизи.

Кижининг төрзөн чери, чурту эргим. Ол кайын эгелээрил? Төрүттүнген булуңундан, өзүп келген аал-оранындан, төрөл чонундан, агып чыдар хемнеринден, авазының өпей ырындан эгелээр дизе, чазыг чок боор.

Авыдайым, дээди категорияның кезер эмчизи Эргил Доржуевич Чадамба-биле, ооң ажыл-ижин сонуургап, чугаалажып орумда, ол Баян-Колун, ооң ногаан ортулуктарын, улуг күчүлүг Улуг-Хемин, суурунун көктүг-шыктыг кудумчуларын, эрги хевирниң чыппак, бичии бажыңнарын, чалыы үелеринде сагыш-сеткилинге артып калган чүүлдерин улуг чоргаарал-биле сактып орду.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Бөгүнгү
үндүрүлгөдө:

"Аныак өг-бүлөгө —
кыштаг"

БАШТАЙГЫ
ХУРАГАННАР 2

"Шын" солуннуң
хоочуну,
журналист
Монгуш Севенниң
100 харынга 4

ЧОНГА
АЖЫКТЫГ
БОЛЗУН ДЭЭШ 5

АЧАВЫСТЫҢ
ЭРТКЕН ОРУУН 6
АЛДАРЖЫДЫП...

«Шын» солуннуң редактору Александр Шоюн: — Солунувустуң документаал чагыдыкчызы республика эмнелгезининг кезер эмчи салбырында кады эмнедип чыдар эштерининг мурнундан оларны эмнеп турар эмчизи Эргил Доржуевич Чадамбаның дугайында солунга чырыдып бээрин дилеп чыдар улус-тур. Ол эмчининг ажил-ижининг дугайында чылыг-чымчак сөстөрнү силерниң хоочун журналисттер Владимир Чадамба бижизин деп дилеп турлар — деп солун медээни дыңнатты.

Солунувустуң номчукчуларының дилзэн үседири «Шынның» журналистерининг элгелерининг бирээзи. Ынчангаш бичи-даа боданмайн, Эргил Доржуевич-биле телефон дамчыштыр чугаалажып алгаш, ооң чылдап турар черинге чеде бердим.

Кызыл хоорайда Чадамба деп фамилия-улус ындыг-ла кончуг хөй эвес болгаш, авыдайым эмчи-биле амы-хууда база алда-ла таныжар улус бис. Ынчангаш илгедек дурт-сынның, кезээде арнында түмзүрүг чайнаан, аяныг чугаа-домак-эвилең-ээлдек эрни, эмнелге черининг идорунга ырактан-на кел чорда, танып-дым. Ужуражып келгеш, менди солушкаш,

чугаавысты эгеледивис. Ооң алыс чурту Баян-Кол. Бичии Эргил аңаа төрүттүнген, өскөн, школа дооскан. Авазын Бопунай Байкараевна, ачазын Доржу Түлүшевич Чадамбалар дээр. Авазы Маадыр ие. Ол 8 оолду, 3 кысты божааш, амыдыралдың ак оруунче шуптузун углап-баштап каан. Ада-иези «Х дугаар Улуг Хурал» совхозтуң мурнакчы малчыннары чорааннар.

Школачы чылдар кижилер бүрүзүнге эки, чаагай чүүлдерни арттырар. Баян-Кол школазының башкылары өөреникчилеринге быжыг билигнни бээр, улуг амыдыралдың оруунче белеткээр дээш, оларны чагып-сургап турган. Ол дээш Эргил башкыларынга четтиргенин илередип чоруур.

Эргил 1983 чылда Баян-Кол ортумак школазын дооскаш, Алтайның эмчи институтунче өөренип кирип алгаш, ол дээди өөредилге черин 1989 чылда дооскаш, Тыва АССР-ининг кадык-камгалал яамызының хуваалдазын езугаар Чөөн-Хемчик кожуунуң улуг кезер эмчизинге томуйлаткан. Бедик мергежилдиг, салым-чаяанныг аныак эмчининг ажил-ижин кады ажылдап турган эш-өөрү, кожууннун чону, Чадаананың чурттакчылары бедии-биле үнелеп, өөрүп четтиргенин илереткен аарыг кижилерининг санын безин илередири берге.

Хүннүң медээлери

МОСКВАНЫҢ РЫНОГУНДА —
ТЫВА ХОЙ ЭЪДИ

Россияның аш-чөм садының эң улуг дээн төвү «ФУД СИТИГЕ» Тыва хой эъдин садып эгелээр.

Тыва эътигалы-биле «ФУТ СИТИ»-биле кады ажилдап турар «Экомас» компанияның рефрижераторлары чедип келген. Хой эъдин Тывадан Москва-же дорт чедирериниң дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

«Доңурган хой эъдин Тывадан Москва чоогунче сөөртүп чедирериниң айтыры шийтирилген. Бо ажилды доктаамал болдурарын оралдажыр бис. Москва облазынче эң шийитинген, экология талазы-биле арыг продукцияны чорударыс билдингир! Бо херекке онзагай роль Сукпак суурда эът комбинатына онаажыр» — деп, Шолбан Кара-оол ВКонтактеда арнынга бижээн.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының дыңнатканы-биле алырга, «Заря» эът комбинаты 1800 хой эъдин, тодаргайлаарга, 30 тонна чаа продукцияны белеткеп алган, ону Тываның атырагы ажил-агыйларындан — Эрзинниң «Бай-Хөл» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинден, Өвүрнүң «Чалааты» МУБ-тан, Чеди-Хөлдүн «Оюн» тараачын-фермер ажил-агыйындан садып алган.

«Заря» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативиниң даргазы Сайын Оюннун чугаалап турары-биле алырга, малды согарын болгаш эъдин шылырын онзагай технология езугаар, эът алыр кижилерниң, ооң иштинде мусульмандарның эң шыңгыы негелделерин барымдаалап боттандырган. Ооң аргаларын

ажылчынарның өөредир кылдыр бүдүрүлгө специалист-технолог кижини база чалап ап турган.

Иитизи-биле Сукпактын эът комбинаты «ФУТ СИТИ»-же доңурган 120 ажыг тонна хой эъдин чорудар ужурулг. Тывага чаа дөгерген хойнун эъдин июль айдан эгелеп «ФУТ СИТИ»-ниң баартыктарына делгээри планнаттынган. Баш удур чарган дугуржулга езугаар чүгле хой эъдин бир чылда 2 тоннадан эвээш эвести садары көрдүнген. Оон аңгыда тыва инек болгаш аът эъттерин чедирериниң аргаларын база чугаалажып турар.

Тыва хой эъди Москваның болгаш Москва чоогунун садыгларына үр чытпас дээрзинге «Заря» чигинмейн турар. «Ону Сибирь бүрүнү-биле эки деп үнелээн. Красноярк, Новосибирск, Кемерово, Челябинск болгаш өске-даа улуг-улуг хоорайларның садыг четкилери болгаш ресторанны-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар бис. Баштайгы 120 тонна эътти эрткен чылдың декабрьда-ла чоруткан. Ону дораан арылдыр садып апарган. Сибирьжилер боттары бистен хой эъдин садарын дилеп турар» — деп, Сайын Оюн дыңнаткан.

Эъти Тывадан Москвага чедирериниң аргаларының дугайында бир дугаарында республика Баштыңы Шолбан Кара-оол Сергей Шойгу-биле, ону Москва облазының губернатору кылдыр томуйлаан соонда, чугаалашкан. Ол дугуржулганы Сергей Шойгуну ол албан-дужаалга солаан Андрей Воробьев-биле боттандырып эгелээни бо.

ТЫВАНЫ «МАЛЧЫН» ТӨЛЭЭЛЭЭР

Бүгү-россияның «Регионарга — турум сайзырал» деп конкурсуна Тывадан Мөңгүн-Тайга кожуунда «Малчын» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези киржир.

Конкурсту Россия Федерациязының Чазаның деткимчези-биле Россияның Ажаалга банкызы, ВТБ болгаш Россельхозбанк эрттирер. Ооң кол сорулгазы — экономиканың боттут секторунга бүдүрүлгелерни чаартыры болгаш бизнес-идеяларны шилири болгаш деткири.

Бир эвес ажил-агый чедиш-кинниг киржир болза, бодунун бүдүрүлгезин калбартырынга болгаш сайзырадырынга 45 миллион рубльден эвээш эвес конкурс шаңналын ап болур. Ол акша-биле «Малчынга» болбаазырадылганың чаа шугуннарын тудары болгаш эргилерин чаартып кылыры, а олыш-каш техника санын көвүдедири, ооң иштинде рефрижераторларны садып алыры көрдүнген. Ол техниканың дузазы-биле мөңгүн-тайгажылар бодунун продукциязын республиканың болгаш кожа регионнарның рыноктарына чедирер аргалыг болур.

Оон аңгыда ол төлөвилелдин дузазы-биле «Малчын» хой эъдиниң бүдүрүлгезин көвүдедири сорулгалыг, ол дээрже тайга

черниң одарына чораан малдың арыг эъди болгаш ооң кайгамчык амданы-дыр. Ол ыш-каш төлөвилелде Мөңгүн-Тайгада Чуглуг-Хөл болгаш Хиндиктиг-Хөл деп хөлдерде кадыргыны тудуп болбаазырадыры онза чери ээлээр.

Бо ажил-агый бодунун продукциязын Тыва иштинге эвээш хемчээлге садып турар. Бир эвес федералдыг шаңналды чаалап алыр болза, «Малчын» чоокку чылдарда эъти дириг деңзи езугаар чылда 250 тонна, сарлык сүдүн 80 тонна чедир, кадыргыны 15 тонна чедир рынокче үндүрүп болур.

Конкурстун түңнели кандыг-даа болза, мөңгүн-тайгажылар салган сорулгазын күүседир дээрзин бүдүрүлгениң директору чугаалаан. «Малчынның» планын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол деткип турар болгай. Ооң эгелекчи саналын езугаар республиканың Чаза ховартаан мал-маганын катап естүрериниң программазын хүлээп алган, ында сарлык база бар, ынчангаш чыл санында ажил-агыйга регион бюджетинден субсидия акшаны тускайлап турар. Эргечеге аргаларның деткимчези-биле «Малчын» уксаалыг сарлык естүрер эрге-байдалды чедип алган, ол база күрүнөдөн дуза алырының оруу-дур.

ТР-ниң албан езузунун сайтызындан.

Өрө дээш электри чырыын «Тываэнергосбыт» компанияның өжүрүп каапканы-биле Элдиг-Хем суурнун (Чөөн-Хемчик кожуун) чурттакчылары чаңгыс чер-чурттуу Эрес Кууларны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолче төлээледип чоруткан.

Суурнун школазы, уруглар сады, чагырга бажыңы, а олыш-каш 62 чуртталга бажыңы бо чылдың январь 13-тен эгелеп чырык чок чурттап келген дээрзин Эрес Куулар Чазак Даргазына дыңнаткан. Республиканың удуртукчузунга Тываэнергосбыттын төлээлериниң дыңнадындан илерээни, сумунун болгаш кожунунун чагыргалары электри дамчыдылганын суур иштинде шугумунун кымга хамааржырын каш чыл дургузунда шийтирилешыдавын келгени болган.

Амгы үеде көдээниң электри четкизиниң херек кырында ээзи Элдиг-Хем суурнун чагыргазы апарган. Электри энергиязының учедун көргүзүп турар

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ЭЛДИГ-ХЕМГЕ ЭЛЕКТРИ
ЧЫРЫЙ БЭЭР

ниити херекселди чагырганың бажыңында тургускан. Энергетиктерниң чедиргени ачы-дузазын ол херекселдин көргүзүлгелерин барымдаалап, чурттакчыларга-даа, организацияларга-даа үлүглөп хуваавайн төлөттирип турган.

2016 чылдың күзүндө суурнун чагыргазы биле энергетиктер айтырыгны кады шийтирилээрин, электри энергиязының садыгжылары биле хереклекчилерниң аразына чогумчалыг харылзааларны тургузарын оралдажып турган. Чижээ, учеттун тус-тус херекселдерин садып алган болгаш 62 бажыңга болгаш социал албан черлеринге тургускан. Энергосбыт бодунун талазындан чурттакчылар-биле дорт керээ чарарына белен болган.

Ындыг турбуже чаа шаптаразынын көстүп келген. Чижээ, дыка хей элдиг-хемчилер чурттап оор бажыңнарына

эрге эргезин бүрүткедип албо тодаргайлаарга, боттары бажыңнарының ээлери деп надыр аргазы чок болган.

Бо таварылгада ээ эрг бүрүткээри болгаш организация-еске-даа хемчеглерни алыры гежок чугула деп специалист санап турар.

Элдиг-Хем суурнун чаа ажил-агыйын организация-рының бөдүүн айтырыгларын чер чагыргазы болгаш ТР, Энергетика яамызы кичээнге албайн барган деп, Тыва Баштыңы Шолбан Кара-оол наан. Яамы тус чер чагыргазы дуза чедирер туржук, каш дургузунда кыдындан хайракчы болуп олуруп келген дээн айыткан.

Шолбан Кара-оолдун тышкыны-биле суурну электри чыры-биле хандырып эгелээр

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны

"Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" төлөвиле

БАШТАЙГЫ ХУРАГАННАР

алган ыяжын эккелчип берген.

«Аныяктар бөдүүн эвес ажил-херекти сегирип алганнар, олар ону шыдаарлар. Оларның аалына кээп турумда, баштайгы хураганы төрүттүнген. Ада-ие чаш ажы-төлүн-даа, анай-хураганын-даа ажаап, карактап четтигип турарлар. Оларга бүгү чүүлдер эки болурунга бүзүрээр мен. Ол төлөвилелдин ыңдыг киржикчилери бүгү Тывада 105, олар малдың төлүн алгаш, төлөвилелдин дараазында киржикчилеринге дамчыдып бээр» — деп, Тываның Баштыңы бодунун блогунда бижээн.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилели 2016 чылда ажилдап эгелээн,

ам-даа ажилдап турар. О эрткен чылын чаа бажың, каш болгаш 200 баш шээр мал алган киржикчилериниң малын кыштаглаашкыны хүр дээр демделгээр апаар. Олар малды кадарып одарладып турар кыштаглар дус-биле хандыртты. Республиканың ветеринар албаны малдың кадыкшыл бдалын доктаамал хынап тур Малды тарырын план езуга боттандырып келген.

Төлөвилелдин киржикчилериниң бөгүнгү кол сорулгазы малдың чаш төлүн кышкы үе менди камгалап алыры болгаш естүрери, мал продукциязын бүдүрүлгезиниң талазы-биле көргүзүлгелерни кудулатпазы.

КИРЖИКЧИЛЕРИНИҢ КАДЫКШЫЛЫ

Эрткен чылын «Кадыкшылдың оруу» эмчилер бригаданың мөңгүн-Тайга ховартаан «Инек — чөмгерикчи малым» деп губернатор төлөвилелиниң киржикчилеринге четкеннер.

Эмчилер ол төлөвилелде киржип турар хей уругларлыг өг-бүлелерниң, аныяк малчынарның кадыын шинчилээн. «Инек — чөмгерикчи малым» деп төлөвилелдин 369 киржикчизин шинчири планнаттынган турган, 315 өг-бүлө азы 626 киж эмчи дузазын алган. Малчынарның 105 өг-бүлөзи шинчилгени эрткеннер.

Ийи төлөвилелге республиканың аңгы-аңгы кожуннарының 816 чурттакчызы киришкен. Оларның 60,3 хуузуна

кадык деп санаан, 13,4 хуузуна хоочураан аарыглар бар болган, 26,3 хуузуна тускайжыттынган медицина дузазын чедирери чугула болган. Республиканың эмнелге-профилактика албан черлеринге шинчидери-биле янзы-бүрү аарыгларлыг 47 кижини чоруткан, 80 кижини диспансер учедунга алган.

«Кадыкшылдың оруунуң» түңнелин езугаар кожуннарның төп эмнелгелериниң болгаш районнар аразының медицина төптөриниң кол эмчилеринге губернатор төлөвилелдериниң бодунун кожунунда киржикчилерин доктаамал шинчип турарын дааскан.

Шинчилелдер чурттакчы чоннун, ооң иштинде чаштарның

болгаш элээдилерниң кадыкшылы эрткен чылдаазында дорайтаан дээрзин көргүскен. Амыдыралдың кадык хемчеглерин чорударына чон тура чорударының кадыкшылы дээр хемчеглериниң кадыкшылы куду болуп турар чоруктар илерээн. Чижээ, 2014 чылдарда Ийи-Тал суур хан эргилдезиниң аарыглары тыныш органның аарыгы 13 таварылгага өскөн.

Илереттинген аарыгларды кол черни хан эргилдезиниң системазында, ийигизин — кышкы аарыглары, үшкүзүн — чырайы аарыглар, дары-дармак аарыглары, үшкүзүн — эндокрин системазында аарыглар ээлеп турар.

ТР-ниң албан езузунун сайтызындан

«ШЫННЫҢ» СЫЛДЫЗЫ» МӨӨРЕЙ

Тыва литературлуг дылды улам сайырадыр, тыва дылдың ханы уткалыын, уран-чеченин салгалдарга кадагалап арттырар сорулга-биле республиканың ниитилел-политиктиг солуну «Шын» 2016 чылда «Шынның» сылдызы» чогаадыкчы мөөрейни бижикчилерниң аразынга эрттирген.

Бижикчилерниң кириген чогаадыкчы сылдырын мөөрейниң негелделеринге үштүр жюри кежигүннери сайгарып чыгыш, дараазында түннелдерни үндүрген. «Шынның» сылдызы» мөөрейниң номинациялар аайы-биле тиилекчилери:

ОЧЕРК

«Тожунуң тос чадырын дигрискен хоорай» очеркниң автору **Сергей Дуганович** Эртек, Кызыл хоорай.

ИНТЕРВЬЮ

«Дыл база кижиги ышкыш» деп интервью-н автору **Мария Амын-ооловна Күжүгет**, Кызыл хоорай.

РЕПОРТАЖ

«Афганның сырыны» репортажтын автору **Марина Айлар-ооловна Сагды**, Кызыл-Мажалык суур.

ЧУРУМАЛ

«Алды-Ишкинниң төрөл аймаа» чурмалдың автору **Оолак Дүлүш**.

САЙГАРЫЛГАЛЫГ ЧҮҮЛ

«Үш үнө» деп сайгарылгалыг чүүлдүң автору **Лидия Хорагаевна Ооржак**, Кызыл хоорай.

«Шынның» сылдызы» деп дээр номинацияның негелделериниң үннелинге бижиттинген материал чок олганы-биле бо номинацияга шаңналды

тывыспас.

«Шынның сылдызы» мөөрейге идепкейлиг киржилгези дээш, дараазында бижикчилерге «Шын» солунуң мурнундан өөрүп четтиришкени илередир:

1. Светлана Салчаковна Балчырга, Кызыл хоорай.
2. Шеңне Чайлаг-ооловна Куужаанга, Тээли суур.
3. Алдын-оол Содунамович Ондарга, Кызыл.
4. Аваа Чигжитович Монгушка, Кызыл.
5. Бараат Иргитович Делег-оолга, Бай-Тал суур.
6. Василий Салчакович Савырга, Кызыл.
7. Раиса Чүлдүмовна Ондарга, Кызыл.
8. Оолак Даржааевич Кара-Салга, Чыраа-Бажы суур.
9. Лориса Уйнушкаевна Ооржакка, Ээрбек суур.
10. Белек Чылбак-оолович Ооржакка, Кызыл.
11. Майя Седеновна Даргатка, Кызыл.
12. Валентина Бегзиевна Монгушка, Кызыл.
13. Хүлер-оол Кыргысович Чамзыга.
14. Оюмаа Ондарга, Кызыл хоорай.
15. Чылбак Чанган-ооловна Монгушка, Алдан-Маадыр суур.
16. Өлзөй Быратович Борбайга, Эрзин кожуун.
17. Лидия Херлиевна Иргитке, Кызыл.
18. Хирлиг-оол Салчакович Конгарга, Кызыл.
19. Уран Бопай-ооловна Сонамга, Кунгуртуг суур.
20. Анжела Байыр-ооловна Суктарга, Туран хоорай.

Дайынчы ат-алдар

ЭШТЕРИН САКТЫП

Эрткен чүс чылдың 80-90 чылдарында Афганистан Республикага, а оон соонда Чечен Республикага, Даглыг Карабахка, Дагестанга база өске-даа регионнарда дайынчы хөдөлүшкүннерниң киржичилери ок-чөпсектиг дээрбөчү бөлүктөргө удур сегиржип алышкындарга амы-тынындан чарылган эш-өөрүнүң чырыктылыг аттарын сактып, өөредилге черлеринге, культура төптеринге ужура-жылгаларны эрттирип турар.

Февраль 14-те Кызылдың Иван Ярыгин аттыг спорт комплекзинге хоорайның школаларының өөреникчилери афганчылар-биле ужурашып, спорттун шеригжиткен хевирлеринге «Төрзөн чуртунуң шынчы оолдары» деп маргылдааларны эрттирип, спортчу нормативтерни дужааган.

Афганистандан совет шеригни үндүргөн хүнү — февраль 15-ке холбаштыр Афган дайынының хоочуннары, «Дайынчы акы-дүмалышкы чорук» хөй-ниити организацияның удуртукчула-

ры Леонид Кара-оол биле Сергей Шактар республиканың төп солуннарының болгаш «Тыва», «Тыва 24» телеканалдың журналистери-биле ужуражылганы эрттирген.

Февраль 15-те олимпийжи куулавырлар училищезиниң сургуулдары-биле эрес-дидим чоруктун кичээлдерин, хоорайның Тиилелге шөлүңгө Афганистандан совет шериглерни үндүргөн хүнүңгө тураскааткан митингини организаастаан.

Бөгүн, февраль 16-да, Кызылдың башкы колледжиниң болгаш политехниктиг техникумнун сургуулдарына эрес-дидим чоруктун кичээлдерин, Кызылдың №11 ортумак школазынга «Ада. Адазының ады. Ада-чурт» деп патриотчу кижизидилге айынга дүүштүр «Адаларның төлөпиг оолдары» деп шериг-патриотчу ырылар конкурзун эрттирер.

Бо-ла хүн политехниктиг техникумнун сургуулдары-биле «Дайынчы акы-дүмалышкылар» хөй-ниити организацияның кежигүннери ужуражыр.

Сенгил МОНГУШ.

МААДЫР УТТУНДУРБАС

Ыраккы Кара-Хөл сумузунга «Маадырлыг чорук уттундурбас» деп Эдуард Сергеевич Монгуштуң 40 харлаар турган хүнүңгө болгаш оон чырык адынга тураскааткан шериг-патриотчу хемчег болур.

Чечен Республикага дайынчаага анык назынында маадырлыгы-биле мөчзэн чаңгыс чер-чуртуу-вустун юбилейин база Ада-чурт камгалакчызының хүнүн таварыш-

тыр «Ниити ырылар тулчуушкуну» деп аттыг шериг-патриотчу ырылар мөөрейи, спортчу оюннар болгаш шериг-патриотчу темага чогаадырлар мөөрейи эртер. Оон аңгыда Тээли суурга немелде өөредилге төвү «Авыралга» кожуунуң адалар форуму болур. Көдээ культура бажыңнарынга, школаларга ужуражылгалар, спортчу оюн-тоглаалар планнаттыг.

Шеңне КУУЖААН.

Тээли суур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2017 чылда Тыва Республиканың тус черниң агаар оруктарына агаар транспорту-биле пассажирлерни аргыштырарының чиигелделиг тарифтерин бадылаарының дугайында

2017 чылдың январь 18 №5 Кызыл хоорай

2005 чылдың декабрь 14-те Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республикага өрүк (тариф) политиказының дезиннериниң дугайында» 1392 доктаалыга дүүштүр, спубликаның тус черниң агаар оруктарына пассажирлерниң агаар транспорту-биле доктаамал аргыштырылганын аңгы-аңгы сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2017 чылда Тыва Республиканың тус черниң агаар оруктарына агаар транспорту-биле пассажирлерни аргыштырарының чиигелделиг тарифтерин бадылаар.

2. Тус черниң агаар оруктарына чиигелделиг тарифтер-биле аргышар эргени дараазында кижилерге тыпсыр:

а) Тожу, Мөңгүн-Тайга болгаш Тере-Хөл кожууннарда доктаамал чурттап турар болгаш ында доктаамал бүрүткеттинген, а ол ышкыш мурнунда аңаа чурттап турган, доктаамал бүрүткелдиг, профессионал организацияларда болгаш дээди өөредилге организацияларында өөренип турар хамаатылар, хуусаалыг шериг албанындан курлавырже ишчелашкан шериг албанныглар,

хосталгазын казып шииткен черлерден келген кижилер;

б) доктаамал чурттаар чери чок болгаш Тожу кожуунуң Чазылар суурда турар социал чаңчыгышкын төвүңгө келген кижилер;

в) Тыва Республикада доктаамал бүрүткеттинген, Тыва Республиканың санаторийлеринче (курорттарынче) путевка езугаар эмнедип чоруп турар хамаатылар.

Арткан пассажирлер төлөвирни тус черниң агаар оруктарына аргыштырылганы дээш Тыва Республиканың Орук-транспорт яамызы-биле дугуруштунган экономиктиг хостуг тариф езугаар боттандырар.

3. Чүктү нормада көрдүнгенинден ажыр чүк ап чорааны дээш төлөвир таривин пассажирлерниң агаар-биле аргыштырылганының экономиктиг хостуг тарифтериниң хемчээлинден 1 килограмм чүк дээш 1 хуу хемчээлге төлээр.

4. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы Тыва Республиканың тус черниң агаар оруктарына агаар транспорту-биле пассажирлерни аргыштырарының талазы-биле авиарейстерни боттандырып

турар үеде болдурган карылгаларны эгидери-биле Тыва Республиканың республика бюджетинден саң-хөө акша-хөреңгизин башкарып турар тариф езугаар ужудуушкунуң бир шагы дээш өртзөн барымдаалап, (10 хуу НДС-биле каттай) Ан-2 самолетка 66117 рубль хемчээлге, Ми-8 вертолетка 104586 рубль хемчээлге агаар транспортуңуң организацияларына Тыва Республиканың девискээринге пассажир аргыштырылганын боттандырырарының тарифтериниң күрүнө башкарылганының түннелинде чедир албааны орулгаларны эгидери-биле Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидияларны тыпсырының болгаш эгидериниң талазы-биле 2014 чылдың сентябрь 25-те Тыва Республиканың Чазаның №456 доктаалы-биле бадылааны чурум езугаар тускайлаарын көөр.

5. 2016 чылдың апрель 28-те Тыва Республиканың Чазаның «2016 чылда Тыва Республиканың тус черде агаар оруктарына агаар транспорту-биле пассажирлерни аргыштырарының чиигелделиг тарифтерин бадылаарының дугайында» №147 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

6. Бо доктаалды «Эрге-хоойлу медээлериниң албан езунуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва

Республиканың албан езунуң сайтызынга кириер.

7. Бо доктаал ону албан езубиле парлаан хүнден 10 хонук

эрткенде күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының ора-лакчызы **А. ДАМБА-ХУУРАК.**

2017 чылдың январь 18-те Тыва Республиканың Чазаның №5 доктаалы-биле бадылаттынган

2017 чылда Тыва Республиканың тус черниң агаар оруктарына агаар транспорту-биле пассажирлерни аргыштырарының чиигелделиг тарифтери

Маршруттун ады		10 хуу НДС-биле каттай тарифтер
Кызыл — Тоора-Хем	Тоора-Хем — Кызыл	1781
Кызыл — Чазылар (Хам-Сыра)	Чазылар (Хам-Сыра) — Кызыл	2669
Тоора-Хем — Чазылар (Хам-Сыра)	Чазылар (Хам-Сыра) — Тоора-Хем	890
Кызыл — Ырбан	Ырбан — Кызыл	2224
Тоора-Хем — Ырбан	Ырбан — Тоора-Хем	445
Кызыл — Кунгуртуг	Кунгуртуг — Кызыл	2669
Кызыл — Үш-Белдир	Үш-Белдир — Кызыл	2669
Кызыл — Мугур-Аксы	Мугур-Аксы — Кызыл	3559

Тываның Транспорт яамызының дыңнадып турары-биле алырга, документ дужааган кижиге бо орукка уждары экономика талазы-биле доктаадып тургусканындан куду болуп турар. Өртектиң ылгалын республика бюджетинден дуглаар. Бо угланышкындарының рейстериниң субсидиязын чыл санында, чер кыры-биле аргыжары берге черлерниң чурттакчыларына агаар-биле аргыжылганың чедингир чоруун хандырар сорулга-биле тыпсыр.

Айыттыг маршруттарга чиигелделиг чоруур эрге Тожу,

Тере-Хөл, Мөңгүн-Тайга кожууннарының даңзыда кириген суурларында доктаамал чурттап турар болгаш бүрүткеттинген хамаатыларда бар. Ол кожууннарда мурнунда чурттап турган болгаш доктаамал бүрүткелдиг кижилер — студентилер, хуусаалыг албанның шериг албанныглары, хосталгазын казып шииткен черлерден чанып келгеннер, а ол ышкыш социал албан черлеринче болгаш курорттарже чорааннар. Өске пассажирлер ол маршруттарга авиааргыштырыкчының доктаадып тургусканы экономиктиг хостуг тарифтер езугаар уждар.

Шокар медээлер

ТЫВАДА ЭН ХӨЙ

РФ-тиң Хөй-ниити палатаның эксперттери 2016 чылдың түннели-биле регионнарда уругларның төрүттүнүп турарының рейтингин үндүргөн.

Ол рейтинг езугаар эн хөй уруглар төрүттүнгөн чер Тыва. Бир иега онааштыр уруглар саны бистиң регионда үш болган.

Республикада социал байдалдарындыг кончук чогулгалыг эвес-даа болза, чаш кижилер хөй төрүттүнүп турар. Тываның бюджетинге улуг социал чүкк онаажып, демографиялык айтырыглар республикага берге апарган. Хөй уруглар төрүттүнүп турар регионнарда федералдыг чазактың талазындан онзагай хамаарылга херек деп эксперттер санап турар, ылаңгыя уруглар садтарын, школаларны тударынга дузалажыры эргежок чугула.

Чурттакчы чонунуң санының өзүп көвүдээни-биле субъект бодунуң эвээш-биче бюджетинден немелде социал чарыгдалдарны үндүрүп турар.

Club-ru-нуң медээлеринден.

ЭН-НЕ ТЕРГИИН АГИТКВАРТИРА ДЭЭШ

«Тыва Республиканың эн-не тергийн агитквартира-зы» деп республикага чыл санында болур мөөрейни ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, Тыва Республиканың Херээженнер эвилели, «Ие» ТР-ниң ачы-дуза фондусу база муниципалдыг тургузугларның чагыргалары-биле кады өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилели эрттирип турар. Мөөрейниң кол сорулгазы болза көдээ сумуларга база кожуун болгаш хоорай төптеринге агитквартираларны каттап тургузарының болгаш делгередириниң дузазы-биле девискээрлерниң эргелеп-башкарылгасынга хамаатыларның киржилгезиниң механизмдерин негдери. Мөөрейге көдээ сумуларның, кожуун болгаш хоорай төптериниң агитквартиралары киржи болур.

Бистиң корр.

ЧЕДИИШКИННИГ ЭМНЕДИП ТУРАР

Чеди-Хөл кожуунуң Элегес суурда тояп чоруур хамаатыларның социал адаптация төвүнге 2016 чылда 70 ажыг кижиге чедиш-кинниг эмнеткен. Оларның көвей кези — херээжен улус. Ында арага ижер болгаш наркотиктер хереглээр чоруктардан эмнеткен кижилерни хүлээп турар. Албан черинде ниитизи-биле 15 чыдар орун бар. Чурттаарына таарымчалыг байдалдарны ында тургускан, бедик мергежилдиг психолог-специалистер болгаш социал ажилдакчылар хаара туттунган. Төпте хүн чуруму дыка-ла чай чок. Эт-сеп чыып элтээр, порсава кылыр, чазаныр, даараныр, өрүп аргыттынар дээш оон-даа өске ажилдарны аарыг кижилер кылып турар.

Арагалаар, наркотиктер хереглээр хөй кижилер чедиш-кинниг эмнээш-кинни аңаа эрткен.

ТР-ниң Кадык камгалам яамызының медээлеринден.

«Шын» солуннуң хоочуну, журналист Монгуш Северниң 100 харын

«Шын» солуннуң хөгжүлдөзүнге бодунуң улуг үлүг-хуузу киирген чогаадыкчы салым-чаяанныг хоочун журналист, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, «Ленинчи орук» солуннуң баш редакторларының бирээзи чораан Монгуш Дойнаевич Северниң 100 хары-биле холбаштыр оон уруглары сактыышкыннарын парладывыс.

ЧОНУ УТПАС

Северниң өг-бүлөзү.

ажылдап чорда, Өвүр болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарның амыдыралын «Шын» солунга чырыдар корреспондент кылдыр шилчиткен.

Монгуш Дойнаевичниң 60 харлаанын таварыштыр «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы» деп атты тывыскан. Ол чылдарда

ындыг бедик атты ховар сыр турган. Монгуш Дойнаевич хөй-ниитиниң ажылындан чыда калбас. Оон бажы сургакчылап келген чончулар С.А. Сарыг-оол, Көк-оол, Л.Б. Чадамба, Дарыма, артистер: Мунз О.С. Чөлбөней, Б.Ф. Бадагаан, Мортай-оол, Сапык Монгалбий, эштери Момб Делег, Делгер-оол, Сүттү дээш кымнарны кирбээн д

Ававыс Даржык Санчын-ооловна — холу чөмзүг, чачыныг, орлан-шоваа кызы. Северниң уруг-дарыы башкы эртемнерни шилип чонунга хүндүткелдиг алып чоруурлар. Улуг огул туг-оол Монгушович өртүңгө үр чылдар ажылдап Ам Чадаанада хүндүлүг танылгада, ийи кыстың чаштарның кырган-ачазы, уруу Любовь Монгушовна чак — Тыва АССР-ниң Камгалалының алдарлыг ажилдакчызы. Ираида Монгуш хөй чылдарда күрүне архив ажилдаан. Ам дыштанып да. Надежда Монгуш Россия Федерациязының өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы, Кур-Чер школазы орус дыл башкызы. Мария Монгуш — ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы. В. Монгуш — салым-чаяан уругларның школазында орус дыл башкызы. Хеймер огул бан — сайгарлыкчы.

Надежда МОНГУШ

СЕТКИЛИВИСТЕ ДИРИГ

Бистиң ачаавыс Монгуш Дойнаевич, ачаавыс (Куулар) Даржык Санчын-ооловна Северниң 1936 чылда өг-бүлө тудуп чурттап эгелзэннер. Баштайгы уруун Кара-Кыс деп адап алганнар. Ынчалза-даа бичи чаш кижиге четпейн арааш чок болган, оон соонда бир оолдуг, беш кыстыг болганнар. Кочетов биле Мугур кудумчуларының белдиринге, 2 дугаар школаның дужунга барак бажыңга дөрт өг-бүлө чурттап турган бис. Бир сактыр чүвем, акым Оттук-оол биле угбам Люба ачамга баар дей бергеннер. Мен оларны эдереримге, угбам тургаш: «Тыва тоннуг кижиге ынаар кирбес чор» — дей берген, мен дөмей-ле эдерип чеде бергеш, киреринден корткаш, даштыгаа артып калган мен. Оон ачам үнүп келгеш: «Ой, уруум доңа бээр сен, кир» — дээрге, мен тургаш: «Тыва тоннуг кижиге кирип болур бе?» — дээримге, ачам мени эргелеткеш, кирип бергеш, контрамарка печкага холдарымны чылдып турганын утпас мен. Оон мен ажилдап олурган ажилдакчыларның чанынга чеде бергеш: «Шын» — деп номчурумга, ачам эштеринге: «Элдигтиг уруг боор, кым-даа өөрөтпээн, ол хирезинде боду номчуп өөренип алган болгай» — деп, өөрүшкүлүг чугаалады.

Бистиң эргим, ынак ачаавыс кончук кезээ, элдек, биче сеткилдиг, баштак кижиге. Ачаавыс-биле найыралдыг, бот-боттарын хүндүлөжип чурттап чорааннар. Эртен туруп кээрге, иелзэн чингир-

тарааны хооргаш, соктап каан боор. Ачаавыс күзүн каттап алгаш, варенье хайындырып, капустаны дузап алып, инектер, өшкүлөр азырап турганнар. Бистерни ажил-ишке өөредип, чагып чорааннар.

Ачам ажылынга харысалгалыг болгаш сеткилинден бердинген кижиге. Дүне када уруглары уду бээрге, столга бижиттинип-ле ораары сактыр бис. Ачаавыс бодунуң ажылы дээш чаңгыс удаа эвес шаңнал-макталдарны ап келген.

«1941-45 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының үзүнде шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп медаль-биле, 1970 чылда В.И. Ленинниң 100 харлаанынга тураскааткан «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп юбилей медалы-биле шаңнаткан, 1975 чылда «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы» деп атты алган.

Бистер, уруглары, эргим, ынак ачаавысты, ачаавысты бо-ла сактып чугаалажыр бис. Бистерни, ынак көвей ажы-төлүн азырап, кижиге бүрүзүн эртем-билигге чедирип алырын дыка кызып чорааннар. Ачаавыстың, ачаавыстың ачызында уруглары бистер шуптувус эртем-билиг чедип, эки чурттап чор бис. Буянныг ачаавыс, ачаавыс бистиң чүректеривисте, сеткиливисте кезээде дириг болгаш оларга ам-даа мөгейип чоруур бис.

Ираида Куулар, ортун уруу.

АЧАВЫС — СЫЛДЫЗЫВЫС

Ачай! Бо сесту адаптарымга-ла, сагыш-сетким чылыг бээр-дир. Караамга эн-не эргим кижиге ачамның чырыткылыг шырай-арны көстүп келир.

Ачаавыс Монгуш Дойнаевич Северниң бүгү назарында ынак ажылынга — журналистикага бердинип ажилдап келген. Миннип келиримге-ле, бажында сол сеткүүл эмгек. Бичилеривистен улугларымыс чедир шупту дыка номчуттунар бис. Ачаавыс бис ынчаар чаңчыктырган. Солун, сеткүүлдерни камшыгжап, херек чүүлдерни кезип алып турдувус.

Журналист кижиниң ажылы чымыштыг, солун берге. Билбес-тутпас чүвези чок, кижилер-биле тиг чугаалажып билир, ынчы, өскелерге үлгерип кижиге болур ужурлуг. Журналистниң мергежил кижиниң бүгү сагыш-сеткилинден бердинип ажилдаарын негээр.

Ачамны көөргө-ле, ажилдаан оор кижиге. Көкчүлүг чыдып турувуста-даа, бижиттинип-ле ора эртен оттуп келиривисте-даа, бижиттинип-ле ора Кыргыже чедир-ле ол сула шимчээш-киннери эртенниң-не кылыр чорду.

Ачаавыс, шынап-ла, шуптувуска езулуг үлгү бооп чораан. Чаңгыс-даа кижиге ол үнүн көдүрүп көрбээн. Ачаавыс Даржык Санчын-ооловна ачаавыс биле бот-боттарына аажок улус. Бистер, оларны 6 ажы-төлү, аас-кежиктиг өг-бүлөгө төрүттүнгөн өскөн бис.

Ада-иевис дириг чораан болза, 100 харлаан Оларны, таныыр билир кижилер чылыг-чымчыл сестер-биле сактып чорууру — биске улуг чоргаар. Ада-иевистиң чырык овуру-хевири ажы-төлү бистер орук айтыр чырык сылдызывыс болуп чоруур.

Мария ЛОПСАН ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы.

Аңчы ХОМУШКУ,
ТГТШИ-нің аас чогаал секторунун
эртем ажылдакчызы.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

АЖЫГ СООКТА АЯН ЫРЛЫГ...

Дыштаныр хүннерде Дус-Даг суурга кожуун төвү Хандагайтыдан аныяк ыраажы оолдар бөлүү өвүрүвүс алган ырлаал аттыг солун концерт-биле аалдап келген. Ол хүн дус-дагжыларга онзагай өөрүнчүг болушкун болган. Арт-сын ажыр амыр эвес орукту эр-тип, хар хөртүктү эжип чорааш, тостуң соогун-даа тоовайн келгеннер. Хып дээн чалыгы назын, кыптыккан чүрөктөр деп чүве ол-дур ийин.

Бөлүктүн удуртукчузу, эстрада ырларының каш чыл бурунгаар чырып эгелзэн сылдызы Айнуур Монгуш. Ол ырлаарындан аңгыда чурулгага база сундулуг. Айнуур Тывада билдингир композитор Владимир Серенниң өөреникчизи. Башкызының изи-биле ырларының сөзүн болгаш аялгазын боду чогаадыр. Концертти ол чаңгыс чер-чурттуу Б. Монгуштуң сөзүңгө, аялгазын боду чогаатканы «Дүнеки Дус-Даг» деп ырызы-биле ажиткан. Көрүкчүлөр чылыг чымчак хүлзеп

ап, адыш часкаашкыны үзүлбейн турган.

Бо 2017 чыл Аныяктарның бот-иделкейиниң чылы болгай. Ынчангаш эки эгелзешкини, чогаадыкчы чорукту деткир сорулга-биле ыраажыларның составын силерге таныштырза артык эвес боор: Айнуур Монгуш, Айдың Монгуш, Сайдаш Монгуш, Радик Монгуш, Белек Кара-Кат, Алдын Лопсан-Серен. Оолдарның кайызын кандыг дээр боор, тус-тус күүселделер чараш үңгө бир янзы. Сестери тода, артистчизи чедер, аялгазы көрүкчүгө тааланчыг. Концерттин репертуарында чер-чурт, ынакшыл дугайында ырылар бар, кыска интермедиялар аажок солун. Өртзз чиик, 80 рубль. Ук концерт Дус-Даг суурга ийи удаа, Чаа-Суурга бир удаа болган. Ыраажы оолдарның бөлүү ам февраль 11-де кожуун төвүңгө концертин бараалгадыр.

Уран талантылыг оолдар республика чергелиг эстрада ырларының мөөрейинге киржиринге белеткенип турарлар. Эстраданың сылдыстарыңа эң-не бедиктерни, чедиш-киннерни күзеп каалыңар. Сырын ырыңар күштүг болуп, чыраан ояар чырыңар-ла!

Биче МОНГУШ.
Дус-Даг суур.

ТӨЛҮН ЧИДИРЕРИ – ЧҮДЕН БЕРГЕ

Менден бичии дуңмам Альбинага 2015 чылдың төңчү айлары дыка аар, берге болуп эрткен. Чүгө дизе хөнөртөн хары угда чаңгыс оглун, өөнүн ээзин чидирип алган.

Ажылгыр-кежээ, адазын дөззэн аңчы, балыкчы оглу ынчаар аныяк назынында эзирик чолаачының хайындан озал-ондакка таварышкаш, ыш-биле эрте берди ийин. Бертик-межел-даа бол, дириг чорууру кай. Ам бир чыл эртсе-даа...

«Оглумну» дээш ыглай кааптар Ондап-остаан ие күжүр Он-даа, чүс-даа чылдар ишти Оглун утпайн, ыглап келир. Чэзним Чиполик оожум-топтуг, кежээ чораан. Ындыг эки оглун чидирип алырга, дуңмамның кожолары дыка-ла хараадап турдулар. Авазынга акша-көпеекти чедер

кылдыр ажылдап эккеп берип чораан, ындыг дузалакчы кайда боор. Чэзним бир катап, Ыдык-Хемде аалывыска турувуста, езулуг аңчы апарганын ынчан меңзз көргүскөн чүве. Кижжи билер эвес, та элик, та хүлбүс чүктөп алгаш келгеш, шалыпкыны-биле союп-бузуп кааптарга, «оглувус шыырак аңчы болгандыр» деп өөрүшкү-биле көрүп турдум.

Амы-тының үзүп каан оол дыка-ла чөгөнчиг болду. Өршээп каарга, шенелде-лиг шииттиргеш, бажын савап арагалап, демдегелеп пат болду. Таанда, бо үениң кижилериниң-даа кончуун, кижжи тынын хилис кылдыр көрүп каар аан. Шаанда болза анай өлүрүп каан дээш безин олуруп чораан. Ам кандыг-дыр? Анаа-ла авазыңа дузанын көргүзүп чораан, оглун хөй херчилер мур-нунга машина-биле өлүр таварып каарга, буруулуг кижжи буруу чок болур деп чүве каяа турган боор?

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.
Шагаан-Арыг хоорай.

ЭЖИВИС КЭЭРГЕНЧИГ-ДИР

2016 чылдың декабрь 3-түн «Шын» солунунга хоочун башкы Валентина Бегзиевна Монгуштуң «Соңгу аданың соок караа» деп барымдаалыг чүүлү үнгөн. Ону номчааш, эжим дугайында бижип олур мен.

Школага кады өөренип, ойнап өскөн эжим Вераның (адын өскерткен мен) өөренири-ле кончуг чораан. Ол школа дооскаш, дээди эртемни чедип алды, боду чазык-чаагай, шевери-даа хөлчөк, чараш-даа кижжи, шупту тала-биле эш-өөрүңгө үлегерлиг. Чаңгыс классчылар ийи-чаңгыс чыгып келгеш, эживисти кээргеп чугаалажыр бис.

Школага ооң таныжып турган оглу бир өске хоорайже өөренип чорупкан. Студентилеп тургаш, аай-дедир аргыжып тургаш, доозарыңа чедир бир чыл артканда, Вера иштиг апарган. Ону эжи оолга чугаалаарга, ол амырап хүлзеп алган. Бодунуң-даа авазы, оолдуң-даа ада-иези, кырган-авалары өөрүп, ырак хоорайга төрүттүнгөн чаш оолду поездилеп чорааш, эккеп алгаш, боттары азыраар деп шиитпирлзэннер. Авазы Вераны доозарыңа чедир чартык чыл арткан-дыр, улаштыр өөренип доозуп ал дээш чорудупкан.

Чаш кижини каары дыка берге болза-даа, Вера авазының чагыын бодааш, өөредилгезинче чоруй барганда, бир ай ажа бергенде, дерзии өлүрүкчүлөр чаш төлдүн адазының амы-тынын үзүп каан. Студент авага, чаш төлдүн кырган-авазыңа кан-

чаар-даа аажок аар согуг таварышкан, кезек үеде караңгы дүмбей чуртталгага турганнар. Ынак эжин сөөлгү оруунче үдеп кааш, чаш оглун, авазын каап чадап, берге байдалга тургаш-даа, өөредилгезин уламчылап, ону чедишкенин доозуп алган.

Тывазыңа келгеш, барыын талакы бир кожуунга ажылдай берген. Элзэн үе эрткенде, аңаа бир оол-биле таныжа берген. Оозу шоолуг эвес кижжи болган, Вераның оглун аартыктаар, авазындан оглун алгаш, ийи-чаңгыс чедире бээр, көрбөс болган. Бир катап кышкы дыштанылгасында чеде бээр, эртенинде-ле машинага олурткаш, дедир кырган-авазыңа чорудупкан. Кырган-авазы чүгө дораан келгенин айтырарга, соңгу адазы оолдуң авазыңа «Оглуң эккелбе деп турда-ла, чүгө эккелдирип алдың!» дээш, хөлчөк алгырып турган. Соңгу аданың иези база эки эвес херээжен болган. Бир катап бичии оолду «быжырган далган бажын чүгө чий бердиң!» дээш хөлчөк кончаан.

Мону дыңнааш, эживисти кээргеп чоруур бис. Вераның сагыш-сеткили соңгу аданың соок караандан дыш чок аарып, саргып чоруур. Эки кижизидилге албаан оолга душкаш, аныяк ие Вера, бичии оглу каржы-хажагай чорукка таваржып, муңгарап чоруурлар. Моон соңгаар та канчаар чурттаар улус, чүгө эживис, ооң бичии оглу биске кээргенчиг-дир. Мону ол соңгу ада-иези-биле номчуурлар ирги бе, номчааш, боттарын танып кааш, боданырлар ирги бе деп идегел-биле бо чагааны бижидим.

М. МОНГУШ.
Шагаан-Арыг хоорай.

Элдептиг таварылгалар

ӨТТҮР КӨӨР ДҮШТЕР

Дүш деп чүве элдепейлиг. Оон дугайында ханы боданмайндаа чордум. Амыдыралымда болган таварылга эвес болза ол-ла хевээр ындыг-ла улуг кичээңгей албас-даа турдум ыйнаан.

Кижжи бүрүзүнүн дүжүңдө көрүп турар болушкуннар херек кырында бир-ле чүүлдү сагындырып турарын кижжи болган-на билип турар. Ынчалза-даа кижиниң дүжзэн дүжү чогуу чүнү илереди, чүнү оштап турарын билип алыры дыка берге. Ону бодумнуң чижээмден билдим. Сөөлгү үеде дүш көргенимде, ону бодаар дээш, хүнзедир ыдым чидип, бир-ле эри шаажы эртип турар кижжи ышкаш, хилинчектенип туруп бээр апарган мен.

Дүштерниң тайылбырын бижзэн номнар хөйү-биле бар, ынчалза-даа олардан тода хары черле тыппас чордум.

Бодумну өскелерден ылгалып чоруур, тускай салымныг мен деп бода-вайн чоруур мен, ынчалза-даа бир-ле элдепейлиг чүүл болган.

Күстүн сөөлгү айы чүве, «сарыг бүрү үези». Даңгаар эртен девидеп: «Тур, тур, чок, чо-ок!», «Чүү деп чүвөл бо, авай, авай!» — деп, хөрзэм ажып, кортканым илдең оттуп келдим. Караам ажып, долгандыр өрзөл иштин көөрүмгө, шышпың-на чүве, хамык улус ам-даа удаан. Чогуу-на чүү дээш мынчаар девидеп, коргуп оттуп келдим дээш, катап караам шимгеш, көргөн дүжүмнү сактып эгеледим.

Авам, ачам сугнуң бажыңында олур мен. Өөм ээзи: «Че, чанаалы» — деп, мени сүрүп келген. Үнүп кээримге, дүмбей-ле караңгы. Даштын улуг «Урал» марканың машиназы турар. Ол машинаже олуруп чыткаш, караам ужу-биле көөрүмгө, өөм ээзи деп бодап турган кижим, бир-ле кара кижжи хөлегези ышкаш чүвени эдертип алган, соомдан үнүп келгеш, кара аътка олуртупкаш, авам, ачам сугнуң бажыңың бедик херимин ажыр далаш, дүргени кончуг үдепкеш, машинаның чолаачы талазыңа келгеш, олурупту. Эскереримге, оорар черим кум-элезин, сарыг сай болду, артында оон-моон, кайыын-даа төктүп турар. Чанымда олурупкан кижини көөрүмгө, үш чыл бурунгаар чок апарган честемге дөмей. Ол менче көрүп алгаш, мени эдертип алганыңа амырап, кажар карактары-биле көрүптерге, эди кижим соолаш-ла дээш. Корга хона бердим. Машина шимчеп чорупкан, дүргени-даа кончуг, дораан-на суур адаанга келген. «Тур, тур, чок, чо-ок!» — деп, бар-ла шаам-биле алгырдым. Үнүм-даа чок, тунук-ла чүве. Сугдан үндүр октапкан балык ышкаш, аксым ажыдып алган, үн чок, улуг тынып, девидеп, оттуп келгенимни сактып чыдыр мен.

Ол-ла хүн ажыл шагы төнерге-ле, авам, ачам сугнуң бажыңыңа далаштыг чеде бердим. Дүвүрээзиниң дүжүмнү авамга чугаалап бээрим ол-дур ийин. Чүү-даа болурга, бир дугаарында авамга чугаалаар мен. Чугаалабайн баар болзумза, сагыжым саарык-биле дөмей боор. Өөрүшкүмнү-даа, муңгаралымны-даа авам кончуг таптыг дыңнааш, сүмезин бээр, мени оожургадыр, чагыыр чораан. Ынчан база-ла: «Артыжанып каавыт уруум, олчаан эдерип чоруй барбаан, оозу эки-дир, ажыр-бас» — дээш. Сагыжым-даа ажаан, оожургап алгаш, чана берген мен.

Дүш дүжээним соонда, эртенде багай медээ дыңчалды. Хөөкүй авам коргунчуг, эттинмендан аараан болду. Үш хире ай зунда эмчилеп, эмненип аар дилеп, каяа четпедивис дээр, чок. Аарыг алыспайн барды тодараттынып келгенден бээр дугаар айы чорда авам хөөкү ганнай берди. Ынак ававыстың бергенин канчап эскербейн, чалганывыска хараадап, үр-бедургузунда муңгарап, улуг боттасактып келгеш-ле, оожум ыт караавыс чажын чодуп ортулаар.

Ток кижини соптарга, канды чым-сырт кынныр ышкажыгай, сактып келдим! Ийе, дүжүмде кара кижжи хөлегези ышкаш эдертип алган соомдан үнүп кара аътка олуртупкаш, авам сугнуң бажыңың бедик херимин далаш, дүргени кончуг үдепкеш. Авамның сүмезинин ынчан-на апарган шейил, халак-халак! Үс бурунгаар чок болган честем ба аарыгдан аарааш, аныяк назыны чок болган. Ол «Урал» деп мар машиназын мунар чораан болгашээ дүжүмнүн утказы. Ынчан-лип кааптарым кай, харалаан. Сак келгеш-ле, ыым келир. Мелегей катап ол үеже эглип келир арга болза, дээн хөй-ле айтырылгар бол салып, боданып-ла оорар мен.

Ол берге үелерде ававыстың аарыксап турганын эскербейн болган бис. Ававыстың аарык бинин, чок апарганын кымдан-даа ававыс чоок хүлзеп алганы ол-ла чүрээмейлээри дам барган. «Абай ачай, эмчилеп көрөм» — дээр, анаа, уруум, мен-даа ынчаар болуунаан» — дээр турду.

Авам бурганнай бергенден бир чыл чартык болгачамның төрүттүнгөн хүнү чоок келген чүве. Дүжей берип-тир. Хем кыдыы черде хөй-ле улустар спортчу оюннар, мөөрейлер-даа турар чайгы үе. Хөй улус аразы авам көстүп келген, мени кийи турар. Авамны көрүп кааш, өө дораан чаныңа халып чеде берди «Ачаң кайы, уруум? Ачаңар-а ужурашкан болзумза, эмин эрткин ыгышырап турар кандаай кижил, чорудувудам» — дээш, хемни кыдыынче кеже берген. Мен ач дилеп-дилеп, албан-биле тып алдым «Сени авам кел диди» — дээш, хем бир кыдыынче чорудупкан мен. Ка турарымга, хем кежилдир ачам авам куспактапкаш, көдүрүпкеш, бөөлү амырап турарлар, артында көзүлдү аныяк, чараш апарганнар. Ону көрү анаа-ла сагыжым амырап, экизи деп оттуп келген мен.

Ол дүжүмнү хеймер кыс дуну чугаалап бердим. Иелзэн олуртупкаш, муңгарап, ыттаар чүве тыптарган бис.

Ачам хөөкүй төрүттүнгөн хүнү аажок хөглүг орган. Шупту уруутар уйнуктары чедип келген. Бир ай болза чүрээниң аарыы киргеш, дораан чок болду. Дуза чедирип шыдаар бардывыс.

Өттүр дүштер дүжөп, чуртталга эң-не ынак, эргим улустарымдан чардым. Өттүр көөр дүштер, оон утка эге үезинде-ле угаап, шын билип, чардын ажыдыптар аргалар турган болу. Болур дээн чүүлдерни бурунгаар болу ону болдурбас кылдыр хуулдуртуп хуулгаазынын күчү-күштүг турган болу. Кээргенчиивисти!

Донгак СА

(билдингир чылдагаан-адымны өскерткен)

• Спорт • спорт • спорт •

АЧАВЫСТЫҢ ЭРТКЕН ОРУУН АЛДАРЖЫДЫП...

Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Тываның мячилик хоккей Федерациязының президенти Адар Начын-оолович Куулар амы-хууда үлүг-хуузу каттыштырып эрттирген. Ол ыш-каш Х.С. Каң-оолдун эңерелдиг эриг баарлыг эжи, уругларының авазы Каң-оол Санара Сегбеевна, оларның ажы-төлү болгаш чоок дөргүл-төрелдери эвилелдежи деткээн.

Маргылдааның болуп эртер шөлүн, стадионнун дожун Ак-Довурак хоорайның одалга-суг четки-зиниң механиги Вячеслав Дашкаевич Сарыглар болгаш Барлык суурнун тракторизи Альберт Григорьевич Хомушку, Кызыл-Мажалыктын элээди уругларның спорт школазының (ДЮСШ) тренери Артем Болат-оолович Күжүгет белеткээн-нер. Спортчуларның шаңналдарын, холбиле кылган алдын, мөңгүн, хүлер медальдарын Кызылдың уран чүүл колледжиниң шевер башкылары Венера Көпеековна Никулина, Эрес Ким-оолович Самбуу кылганнар.

Маргылдаага Барыин-Хемчик кожуундан Аксы-Барлык суурнун, Бай-Тайга кожуундан Кызыл-Дагнын, Шуйнун, Бай-Талдын, Чөөн-Хемчик кожуундан Баян-Таланың, Чаа-Хөл кожуундан Ак-Туругнун, Улуг-Хем кожуундан Ийи-Талдын, Шагаан-Арыгнын — шупту сес команда киришкен. Үш хүн үргүлчүлээн маргылдаага Шуйнун болгаш Аксы-Барлыктын

командалары чараш оюну-биле шылгарааннар. Ылаңгыя Шуйнун вратарь-ойнакчызы, Шуй ортумаг школазының тоску клазының өөреникчизи Алаш Шойдан авааңгыр-кашагайы-биле хамык улусту кайгаткан.

Ийи команда үр-ле бот-боттарына дүжүп бербейн, көрүкчүлерниң хей-аьдын, ойнакчыларның соруун көдүргеннер. Түнчелинде бирги черни Шуйнун аныяк экер-эрес эрлери чаалап алганнар, ийиги чергениң

тураскааткан мячилик хоккей маргылдаазын түннеп тура, Адар Куулар: «Ам бо үеде Кара-оол акывыска чедир ойнаар хоккейжи Тывада чок» — деп, онзалап демдеглээн. Шынап-ла, «Өндүр чүве ыраан тудум, ооң тодазы дам баар» дээни ышкаш, ачавысты Тываның база бир төлептиг оглу, ховар салым-чаяанныг кижжи чораан дээрзин ажы-төлү, бистер, ам кээп билип, караавыс чаа ажиттыг дег болду.

Ачавыс Хомушку Сүрүңович

шаңналын Аксы-Барлыктын, үшкүзүн — Баян-Таланың, а дөрткү черни Ак-Туругнун командалары тус-тузунда үлөшкеннер. Х.С. Каң-оол аттыг тускай шаңналдар «Эң-не эки камгалакчы» — Баян-Тала командазындан бежен дөрт харлыг ойнакчы Дмитрий Куулар, «Эң-не эки хоккейжи» — Аксы-Барлык командазындан үжен дөрт харлыг ойнакчы Аяс Хомушку төлептиг болганнар.

Ачавыстың чырык адынга

боду биче сеткилдиг, бөдүүн, чазык-чаагай, эш-өөрүңе, дөргүл-төрелинге, үнген-кирген ха-дунмаларына ээлдек-эвилең, оюн-баштак, каткы-хөглүг, омак-сергек кижжи чораан. Спортка бүгү назынында бердинген, хостуг үезинде аңаарына, балыктаарына, ырлаарына ынак. База бир онзагай талазы — амданныг, чаагай чем кылыры. Ооң чай кадында хайындырган быдаазы авамнындан артык чаагай

болгай. Үске быжырган балыкты аңаа чедир кылыр кижжи чок деп бодаар мен. Чазаар, чуруур, черле «алдын холдуг» шевер кижжи.

Авам — ачамның кол деткичизи. Эжеш дуруялар ышкаш, суурнун кандыг-даа маргылдааларына кады идепкейлиг кижжи чорааннар: конькилээр, хаактаар, концерттерге ырлаар дээш баар. Черле авам биле ачам ийини бичимден сактып кээримге-ле, суурнун клувунга кудумчулар аайы-биле концерттерге кижжи, уран чүүлге чоок улус чораан.

Ачамның чырык адынга тураскааткан сактышкын көжээзинге чыгып келген спорттун хоочуннарына, төрелдеривиске бистиң бо эрттирип турар маргылдаага келгенинге өөрүп, четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейбес арга чок.

Х.С. Каң-оол — спорттун бо хевириниң езулуг хартаачызы. Ооң командазы кым-га-даа тиелеттирбес, чараш, дидим ойнаар турган. Кады ойнап чораан хоккейжилерниң чамдыызы бо: Бийир-оол Саая, Дадар-оол Хомушку, Сарыг-оол Агбаан, Максим Хомушку, Чылбак-оол Хертек, Манчын-оол Соян, Роман Күжүгет, Борис Хомушку, Алдын-оол Сарыглар, Виктор Сарыглар.

Ачавыстың чоок эдержи чораан эштериниң бирээзи,

хоккейниң аарыкчызы Кара-Кат Очур-оолович Ооржактын чаа чогаатканы «Аксы-Барлык» деп ырызы-биле сактышкын, кежээзин доостувус.

Суурууска ачавыстың чырык адынга тураскааткан хоккей маргылдаазы чаңчыл кылдыр артар дээрзинге чигзиниг турбас.

Луиза ДАМБАР,
ТР-ниң алдарлыг башкы-
зы, күш-ажылдың хоочуну,
Айлаңмаа КАҢ-ООЛ, уруу.

Уран чүүл

БОЛДУКПАН ОЮНГА ТУРАСКААДЫП

Ынчангаш Болдукпан Оюнну С.К. Тока Тыва областың театрына ажилдадып каан дээр.

1952 чылдан 1968 чылга чедир ол театрга ажилдаан, баштайгы эстрада ырларын ырлап эгелээннериниң бирээзи. Болдукпан Оюннун ады Тываның, РСФСР-ниң иштинге дыңналы берген. 1951 чылда Кызыл хоорайга болуп эрткен аныяктарның 1-ги ыры фестивалына Б.Д. Оюн бирги черниң лауреады болган. 1954 чылда Бүгү-Россия чергелиг бот-тывынгыр артистерниң аразына лауреат атты чаалап алган. 1957 чылда «РСФСР-ниң бот-тывынгыр болгаш профессионал коллективтер аразына ырылар мөөрейинге ийиги чергениң лауреады» деп атты РСФСР-ниң культура сайыды Т.М. Зуев Москва хоорайга түңнел концертке тывыскан. Аңаа Б.Д. Оюн орус улустун «Русское раздолье» деп ырызын күүсеткеш, орус чонну кайгаткан.

1957 чылда Хакасияга аныяктарның ыры фестивалына 1-ги чергениң лауреады болган. 1964 чылдың октябрь 23-те ССРЭ-ниң культура сайыды «Шалыпчы ажил дээш» деп хөрек демдээн

Б. Оюнга тывыскан.

Ол тыва культурага улуг үлүг-хуузу кириген, ынчангаш Тываның Чазаа аңаа «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы» деп хундүлүг атты тывыскан.

Б.Д. Оюн чүгүле ырлаар звес, театрга хей рольдарны ойнап күүсеткен. Тыва хөгжүм херекселдериниң шуптузунга ойнап чораан. Ооң ырлап чорааны «Самагалдай», «Дыңгылдай», «Тооруктуг долгай Тандым», «Межегейим», «Сылдыс», «Ыраажы кыс» дээш оон-даа өске ырлары Тываның радио, телевидение архивтеринде шыгжаттыг.

Тыва республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы Болдукпан Дадар-оолович Оюннун чырык адынга тураскааткан республика чергелиг «Улустун ыры» мөөрейи профессионал артистерниң болгаш культура ажилдакчыларының аразына Таңды кожууннун Кочетов суурнун Болдукпан Оюн аттыг культура бажыңына болуп эрткен. Бо мөөрей ам 2 дугаар чыл эртип турары ол. Эрткен чылын кожууннарның бот-тывынгыр артистериниң аразына эрткен.

Бо мөөрейге ниитизи-биле 21 кижжи киришкен. Республиканың алдарлыг болгаш аныяк артистериниң база культура ажилдакчыларының мөөрейлешкениниң түңнелинде бирги чергениң лауреадына ТР-ниң алдарлыг артизи Сайлык Конгар (Омун) төлептиг болган. «Ийиги чергениң лауреады» деп төлептиг атты ТР-ниң алдарлыг артизи Борбак-оол Салчак алган. «Саян» ансамблиниң ыраажызы Орлан Маржымал үшкү чергениң лауреады болган.

Бирги чергениң дипломантызынга Эрзиниң культура бажыңының ажилдакчызы Эртине Седи, 2-ги чергениң дипломантызынга ТР-ниң алдарлыг артизи Айдысмаа Көшкендей, үшкүзүн Кызыл хоорайдан Чайсуу Хөвөө-оол элээн.

Арткан киржикчилер тустузунда номинациялар аайы-биле шаңналдарны алганнар.

Тиелекчилерни шаңнал, мактаан соонда, көрүкчүлерге артистер солун концертти бараалгаткан. Кочетов суурнун чурттакчылары бир-ле дугаарындыг сураглыг болгаш аныяк артистерниң база культура ажилдакчыларының аразына солун мөөрейни көргеннер.

Тыва улустун ыры мөөрейи Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Болдукпан Оюннун чырык адынга тураскааткан болганда, бистер

аңаа киржир аас-кежиктиг бис, Тыва улустун ырызын республика иштинге хөгжүдүп, чырыдар ужурлуг бис дээрзин киржикчилер чон мурнунга чугааладылар.

Кочетов сумузунун административиязының коллектив, культура ажилдакчылары мөөрейиниң киржикчилерин, жюри кежигүннерин база аалчыларны изиг-хан-биле хундүлээннер. Аалчылар канчаар-даа аажок өөрүп четтиргенин илереттилер.

Республика чергелиг улуг мөөрей эрттиреринге канчаар-даа аажок улуг күш, шыдал негетинер. Алдарлыг артистер, культура ажилдакчылары мөөрейге киржип турар болганда, ону профессионал жюри кежигүннери түңнээр ужурлуг. Ынчангаш мөөрейниң жюри кежигүннеринге база ачы-дуза буянын каткан чонувуска мөгейип, четтиргенивисти илереттивис. Олар звес болза, суурга мындыг онза, чараш мөөрей эрттирери берге турган.

Бо мөөрей дараазында чаа чылдың август айда Кочетов суурда Алдан-Маадыр аттыг музейниң девискээринге эртер. Мөөрейни делегей чергелиг (Моол, кыдат, регионнар аразына) эрттирип көрзе деп бодал база бар. Чүге дээрге Кочетов — төөгүлүг суур, Тыва Арат Республика бо суурга болган улуг шуулганга 1921 чылда тургустунган.

Сергей ОЮН.

жи бүрүзү, назыны тукан тудум, төрөөн чуртун чоктап, сактып ээр. Төрөөн суурум Ко-в ышкаш меңээ эргим чок. Ол төөгүлүг суурга тап чораан кижилер чуртунга дыка хей эки дерни кылып, алдарып чорааннар. Ындыг-а чоннун ынак ыраа-ы Болдукпан Дадар-ович Оюн хамааржыр. мелинден ховар үннүгүн чылгычы чоннун ыраажызы апарган. Гист Болдукпан» деп ын чон хундүлөп адаар, улгады берген кижилер. ыры «Межегейимни» чонну кайгаткан. Ооң кижилерниң чүрээнде анып арткан. Ол өскөн чери Межегейни ырлап-аа чедер ыраажы чок. чылда Суг-Бажы (Ко-суурнун девискээринге ий аттыг колхозка чылгы-жылдап эгелээн. Улустун аазы бар. Оңгар-Ховунун көрүп чораан СЭКП жомунун 1-ги секретары ка ховуда бир кижиниң ууларын дыңнааш, маши-ноокшулап чеде бээрге, кижжи болган. «Чүү кижжи деп айтырарга, «Чылгы чоруур кижжи мен» — тага харылаан. Ол өткүт пе дарганы кайгаткан.

Араганың кара дашказы

ХИЛИНЧЕКТИГ
ҮҮЛЕ

Араганы ижип келгениниң түннелинде кижиниң эрткен болгаш бөгүнгү амыдыралында эки кылган үүлөзи, бүдүрүп чораан чол-кежи ис чок буступ дүжөр. Чижээлээрге, чоок кижилерин, төрелдерин, эргим ынак ада-иезин хүндүлөвөстей бээр. Кижиниң амыдыралының чаагай кезин анаа-ла-бир утка чок төндүрер коргунчуг айыыл үнүп келир.

Араганы ижеринге хандыкшаанындан бүгү үүлө-херек төнчүзүңгө четпейн, сок-сар. Чижээлээрге, ажил-агыйын оскунар азы багай ажилга таваржыр.

Бир звес өг-бүлөдө ижер кижі бар

ЭЭЗИН
ТАНЫВАС

«Далайга дүшкеннерге бодаарга, дашкага дүшкеннерниң саны хей» дээр болгай. Араганы кижиден өске кандыг-даа амылыг амытан ишпес. Ону «ыт ишпес кара суг» дээр.

«Арага ээзин танывас чоор, бир дугураанны аптыңар, бо чоокта аал-коданга кээп хөөрежи чораан звес силер. Бичии ижип хөөрежилиңер» — дээш, келген аалчызындан дашказын дедир хүлээп албайн, аалдың ээзи болганчок-ла сыгаар чорук тыва ниитилелде чаңчыл апар чыдары хомуданчыг. А чамдык таварылгаларда аалчылардан: «Хүндүлээш келдим, сеңээ кижі хүннүң кээп турар звес, ишпес болзуңза, төвүт» — деп баарлар база бар. Ынчаар эгелзэн хөөрежишкин кайын эки тенер. Баштай каткы, ыры-шоор, оон майт-шорттан «элээрниң бажында, эзириктиң дылында» дээр болгай, аас-дыл, чогуш-содаа үнер. «Арага ээзин танывас чоор» деп кем чок чугааның түннели кара тамы, өлүм-чидим, ыы-сыы...

Араганы хоруп, талоннап-даа турду. Оон ажыктыг чүү-даа үнмеди, көрдүс, билир бис. Хей кижини ышкынган бис. Бинзин, дозу чыттап, хоралыг бүдүмелдер ишкен кижилер өлүп турду. Оон ыңай боттары эзиртир суксуннарны белеткеп ижип турду. Ынчангаш араганы хорууру дыка берге.

болза, чүү болурул? Чоок кижизи эзирик көстүп-ле турар болза, ажы-төлү, алган кадайы дыка сагышсыраар, муңгарап, хилинчектенип туруп бээрлер. Өг-бүлениң бай-шыдалы кошкак апаар. Ажы-төлүнүң карактарына чогуш, кырыш, чарлыш-кын көстүп эртер. Бир талазында, ыңдыг ада-иезин уруглар ол хевээр өттүнер, ийи талазында, оларның кадыкшылы, хан-дамыры баксыраар. Адактың сөөлүндө өг-бүлө буступ дүжөр, чоок кижилер арагачы кижилерден чарлыр. Бодунга араганың хайын чедирип алган баксыраан кижини көргөш, ооң дайзын-нары база амыраар, кыжыраар, хоптажыр. Оларга эң-не чиик тиилелгени арагачы кижі хайырап бергени ол. Шыырак эзир-ий берген кижі бодунуң-даа, өскелерниң-даа чажыдын шыгжал шыдавас, тө кааптар. Араганы ижип чоруур кижилер байырлал-даа хүннерин карартып каар. Кады арагалаашкынның түннелинде аас-

Шаанда ие кижі божуп чиигээнде, кожа аалдарның улуг назылыг кижилерин чалап алгаш, шайладыр боор чүве. Шээр малындан бир анык семис иртти дөгөргөш, бичии хойтпаан хайындыргаш, быштаан баскаш, далган-тараазын дээш бүгү-ле тыва чемиңиң дээжизин делгеп салгаш, шайлап хөөрежи олурар боор ийин. «Олчазы чүү болганыл?» — дээр: «Оттуктуг» — деп харыылаар болза, эр дээни ол. «Өшкү саар чүве болган-дыр» — дээр болза, кыс болганы ол. Дыка ханы уткалыг езу-чаңчылдыг чораан чон бис.

Амгы шагда кандыг-дыр? Чаа төрүттүнген чаш уруг-даа дою эрттирерде, келин-даа айтырарда, делгээр-ле чүвези кижі көрүп көрбээн янзы-бүрү арага. Аныктар өглээрде, үш-дөрт катап арагалап дойлаар: таныжып баар, келин айтырар, товун айтырар, өгөлөп-баштаар. Арага-ла организаствас, дашка-ла көдүрбес черивис чок.

Дашканы көдүрбейн канчаар: ол өй-хемчээлдиг, чурумнуг, ол дээрге хүндүткелдин чеми, культурлуг, аянныг, омак-хөлгүг оргаш, өй-хемчээлдиг чүгө ишпес деп? Ылап-ла билбестедир, бажын угбас кылдыр ишкен херээ чүл?

Мен араганы 30 хар ашкаш амзаан мен. Ол ижерде, хойтпак арагазы ишкен мен.

Шаанда колхозка мени мал санаар комиссияга кирип каан. Бир аалга санаашкын кылып турувуста, имиртиней берген, хонар ужурга таварышкан бис.

дыл былаажып, өлүм-чидимге таваржыры ылап-ла болу бээр. Ол бүгү суд-биле, кара-бажың-биле төнер.

Арагалаашкынның хайлыг уржуундан чуртталгазынга авыралдыг кадыкшылын чидирер, а соңгу оранга бо чуртталгадан чарылгаш, аң-мең, аштаан аза-четкер болуп, алдыы аза ораныңа эң-не чалгаа болгаш чартык, мугулай угаанныг амытан болуп.

Тиилеттирбес Татхагата мынча дээн: «Арага дээрге эң-не күштүг оо-хоран-дыр». Бо бүгү ачылыг сүмеден кандыг түннелди үндүрүп болурул? Арагаже сиңиге берген чоруктан кандыг-ла-бир арга-биле уштунары бодаар. Кижі болуру чугула! Ачылыг хайыралыг чуртталгаңарны бодап көрүңер! Силерниң алыс чаагай хей-аьдыңарны, мага-бодуңарны кара үүлө чыттыр баспазы-биле кызып, оралдажып, демисежи кириптиңер!

Хүндүткелдиг Еше Лодой РИНПОЧЕ.

Аалдың ээзи бир улуг иртти дөгөргөш, орун бажындан тыва арагазын уштуп эккелгеш, хүнгээр долгандыр кутту. Мен улустуң аныаа болгаш, эжик аксынга олурган мен. Дашка менде келди-ле. Тутпадым. «Ужур ыңдыг чоор» — сунуп алган тур. Ам канчаар, ортаа салаам-биле «сержимнээш», эрнимге дээрткеш, дедир сунарымга, хүлээп алды. Удаваанда ийи дугаар дашка келди, шуут ынавайн олур мен. Кады чораан өөрлерим хоочуннар Маадыр-оол Донгак, Хомушку Сумбуу олар оргаш: «Харың кажыл, оол?» — деп айтырдылар. «Чоокта чаа үжен харладым» — дээримге: «Оо, ынчаарга, ам ажырбас, тыва араганы бичини пактап-кай аан» — дидилер. Дашкамны дедир сунарымга, база албаан. Ам канчаар, улуг пакты чык-ла кылдым. Бичии болганда иштим изиңейнип, караам шокараңайнып, чиктиим аажок. Үш дугаар дашка соонда, даштыгаар үнүп кээримге, чүгүлө сылдыстар шокараңаар, дески-даа черни базарымга, онгар-даа черни базарымга, чер-дээр көжүп-шимчеп турар, дүргөн-не өгже киргеш, чыдыпкан мен.

Эртенинде хамыкты мурнай тура халааш, хем суунга чунуп, соок суг пактап, от-кес салып чоруп турдум.

Араганы бир дугаар ишкеним ол чүве. Ынчангаш ону мен хүндүткелдиг чем деп санаар мен. Арагада буруу чок. Буруу ону ижип билбевисте.

Оолак КАРА-САЛ,
«Шынның» хоочун бижикчизи.

ТЕРРОРИСТТИ
ТЫВАГА ТУТКА

Чечен Республикада Ха суурнуң чоогунга 1999 ч. ноябрь 17-де дайынчы күүседип чораан Россияның леринче дээрбечи дайынчы халдап, автоматтар болгаш меттар-биле хөмө боолан.

Тулчуушкун үезинде 12 солдаттар амы-тынындан маадыр биле чарылган, 2 солдат балыг дээрбечилерге туттурган. Россияның даалгалыг албан черлериниң ботта чоруткан ажылының түннелинде ту солдаттарны 2000 чылда дээрбечи хостаан.

1999 чылдың ноябрь 17-де да даалга күүседип чораан Россияның риглеринче халдаарыңа Тыва вискээринде кеземче албан чер бирээзинде кеземче херээ эрттири Хасан Хамзатович Оздиев база кири Россияның айыыл чок чоруунуң фэдиг албанының Тыва Республика биле эргелелиниң ажилдакчылары, чени күүседириңиң Федералдыг ал дивискээр эргелелиниң ажилдакчы хаара тудуп тургаш, тодараткан. Д бөлүктөрнүң кежигүннериниң тел биле харылзаазын дыңнаары, ол кайда турарын илередири, тут дээрбечилерниң өчүктөрүн хынаары нарын болгаш берге оперативтиг ажилдар кылган. Ооң түннелинде сийжи солдаттарже халдаашкыңа Одзиевтиң киришкенин Россияның чок чоруунуң федералдыг албан Тыва Республика талазы-биле эргеле ажилдакчылары бадыткап шыдаан.

Чечен Республиканың Дээди суду Одзиевти, Россия Федерациязының ке кодекизиниң 317 чүүлүндө көрд кем-херекти үүлгеткени дээш, 14 хосталгазын казып, ону шыңгыы чук колонияга кеземчени эрттирер кишиктен.

Дээрбечи бөлүктөрнүң кежигу кирип, кижилер өлүргени, хамааты өнчү-хөрөгизин хунаап ап турганы, х дүрүм органның ажилдакчылар халдааны дээш, 2005 чылда база Одзиев шииттирип, 21 чылда хостал казыттырган турган.

Россияның айыыл чок чорууну дералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң ме

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

• Байыр чедирешишкини

Бистиң ынак эживис Лидия Норбужаповна ХЕРТЕК бо хүннерде юбилейин демдегеп эрттирип турар. Ол Бай-Тайга кожуунуң ырак-кы Кара-Хөл суурунда чурттап, ында уруглар садында хей чылдарда үре-түннелдиг ажилдап, хей санныг шаңнал, макталдарны эдилеп чоруур. Эживиске юбилейин таварыштыр изиг байыры чедирби-шаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Алдан арттың бедиин тепкен эживис сээң
Аккыр хыраа кастыктарың каастай берди.
Амыдырал-чуртталга дээш тура дүшпейн,
Арат чонуң хүндүткелин чаалап чор сен.
Эдек сыңмас ажы-төлүң, уйнуктарың,
Эгин кожа кады чоруур эжиң болгаш
Өөр-өнер төрелдериң — чуртталгаңның
Өөрүшкүзү, судалы бооп кады чору.
Өлчөй-чолдуг эживис сээ чаңгыстарың
Өөрүшкү, кежик-чолду, кадыкшылды,
Курлак чедир мөгөйбишаан, күзеп тур бис,
Курай-курай хүлээп ап көр, эргим Лидия!

Чаңгыс классчыларындан.

РПС баазының девискээринде «КЕЖИКТИГ» садыг
малчыннарга херек барааннарны бүрүнү-биле садып турар

Идик-хеп, аяк-сава, аъттың херекселдери, тудуг херекселдери, аңгы-аңгы хевилерлиг сүт тыртар машина, аңчыларга херек барааннар дээш, малчын кижиге херегил, шуптузун чаңгыс бо садыгдан садып алыр.

Алгыдан даараан чеңи-чоктар, тыва тоннар, хураган, хой кештерин хилин каттатпак каан шынарлыг алгылардан даараан хептерни садып, чагыгларны база хүлээп турар. **Тел: 8-923-382-2665, 8-923-268-2778.**

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Мугур-Аксының дугаары 1 ортумак школазын 2016 чылда дооскан **Донгак Виктория Сергеевнаның** адынга тывыскан 01705000847085 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«Россия Федерациязының улус өөредилгезин тергиини» херек демдээниң, «Тыва Республиканы өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» аттың, Россия Федерациязының Президентизиниң Грантызының лауреаты лекчизи

Галина Кызыл-ооловна
КУУЛАРНЫҢ

үр звес аарааш мөчээни-биле өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды Өвүр кожуун чагыргазы болгаш өөредилге эргелели илередип тур.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямазы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А. С. Шоюн — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы — 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртине — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, А.А. Лагзы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырыктар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Култура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян, корр. С.Ө. Ооржак).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба.
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.
Ниити телефон — 2-30-69.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгарал талазы-биле Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлавч. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның ил-торпарының бодалдары редакцияның туруктуу дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өскө-даа фактылары, дыңнадыглары дээш автор боттары харыылаар.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефондоглар. Чагылдыга индекс: хуу боксилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш каттап үнөр. Хемчээли 2 парлавч ама. Тираж 5231. Номери парлагже дугаары: график езуулар 21.00, херек кырында — 18.00.